

01

แนวคิดเกี่ยวกับการสร้างปราสาทบนภูเขาใน วัฒนธรรมเขมรโบราณ: กรณีศึกษาปราสาท เขาโล้น จังหวัดสระแก้ว*

Why a Temple of the Khmer Culture Was Built atop a Hill: A Case Study of Prasat Khao Lon, Sa Kaeo Province

Received: August 15, 2024 | Revised: October 2, 2024 | Accepted: October 16, 2024
DOI :

ลิขรินทร์ ศรีสุวิธานนท์**

Sikarin Srisuwittanon

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “ปราสาทเขาโล้น จังหวัดสระแก้ว และวัฒนธรรมเขมรโบราณในภาคตะวันออกของไทยช่วงสมัยบาปวน (ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ถึง กลางพุทธศตวรรษที่ 17)” ซึ่งมี รศ.ดร.สฤตต์พงษ์ ชุนทรง เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

This article is part of a master’s thesis titled “Prasat Khao Lon in Sa Kaeo Province and Ancient Khmer Culture in Eastern Thailand During Baphuon Period (Circa Early 11th - Early 12th Century AD)” under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Saritpong Khunsong

** นักโบราณคดีชำนาญการ สำนักศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี กรมศิลปากร, นักศึกษาปริญญาโท สาขาโบราณคดี สมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร อีเมล: a_sikarin@hotmail.com

Archaeologist Professional level at The 5th Regional Office of Fine Arts, Pachin Buri, The Fine Arts Department, Master’s student of Program in Archaeology, Faculty of Archaeology, Silpakorn University. email: a_sikarin@hotmail.com

บทคัดย่อ

ปราสาทเขาโล้นเป็นสถาปัตยกรรมรูปแบบปราสาทในศิลปะเขมรแบบบาปวน (พ.ศ. 1553 - 1623) สมัยเมืองพระนคร สร้างขึ้นช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ตั้งอยู่บนภูเขาหินทรายลูกโดด ศิลาจารึกซึ่งพบ ณ ที่นี้ กล่าวถึง การประดิษฐานรูปเคารพในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย จึงถือได้ว่าปราสาทแห่งนี้สร้างขึ้นตามแนวคิดศาสนาแบบฮินดู-เขมร คือการจำลองเขาไกลาสอันเป็นที่สถิตของพระศิวะและพระเทวีลงมาบนโลกมนุษย์ พร้อมประดิษฐานศิวลึงค์ด้วย อย่างไรก็ตามหลักฐานทางโบราณคดีและผลจากการศึกษาด้านภูมิรัฐศาสตร์โบราณในการเปรียบเทียบกับแนวคิดการสร้างศาสนสถานบนภูเขาแห่งอื่นๆ ในวัฒนธรรมเขมร แสดงให้เห็นว่า การสร้างปราสาทเขาโล้นบนภูเขานั้น เป็นไปตามความมุ่งประสงค์ทางการเมืองและการปกครองคือ การเมืองและเศรษฐกิจ กล่าวคือ 1) การเป็นศูนย์กลางการปกครองของชุมชนบริเวณเขาสันกำแพง 2) การเป็นจุดสังเกตหรือจุดแวะพักก่อนขึ้น-ลงช่องเขาในเส้นทางติดต่อระหว่างพื้นที่ทั้งเส้นทางบกข้ามเทือกเขาสันกำแพงและเส้นทางน้ำที่สามารถติดต่อกับชุมชนใกล้เคียงกันได้

คำสำคัญ: เขาโล้น จังหวัดสระแก้ว ปราสาทเขมร ปราสาทบนภูเขา ศิลปะบาปวน สมัยเมืองพระนคร

A b s t r a c t

Prasat Khao Lon, a Baphuon architectural style (Style de Bâphûon, ca. 1010 - 1080 CE) of the Angkorian period (Période angkoriennne), was built in the early 11th century CE. The Hindu-Khmer temple is situated atop of Khao Lon, a sandstone hill. The inscriptions found in situ suggest that the temple is devoted to the Śaiva god and another goddess; i.e., Śiva, his consort (devī), and housed a Śivaliṅga as well. Therefore, the Khao Lon hill was functioning as an abode on earth of the god and goddess; their heavenly abode is Mount Kailāsa. However, the comparative study of ancient geopolitics concerning the Khmer socio-cultural ideas of hill-temples, confirmed by archaeological evidence, has shown that Prasat Khao Lon was consecrated on the basis of the Khmer's political and economic administration. As a religious and political centre, it was the idyllic setting for communities in the foothill area of the mountain range of the San Kamphaeng. It has been recognized as the notable landmark that can be seen by passengers from the mountain pass, as well as a rest stop for travelers by land and by boat. It could serve as the point of contact for people of the communities and elsewhere.

Keywords: Khao Lon, Sa Kaeo province, Khmer temple, hill-temple, Baphuon style, Angkorian period

บทนำ

ปราสาทเขาโล้น อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว เป็นเทวาลัย
ไศวนิกาย พบจารึกพระศุภศักราช ซึ่งตรงกับพุทธศักราช 1550 และ 1559 ใน
รัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (ครองราชย์ พ.ศ. 1545 - 1592) หรือในศิลปะ
เขมรแบบบาปวน (Coedès 1954: 228) สอดคล้องกับการกำหนดอายุ
จากการขุดแต่งทางโบราณคดีและรูปแบบศิลปกรรม (สำนักศิลปากรที่ 5
ปราจีนบุรี 2560) ปราสาทตั้งอยู่บนยอดของเขาล่อน ภูเขาหินทรายลูกโดด
ซึ่งสูงจากพื้นที่ราบด้านล่างประมาณ 30 เมตร จึงเป็นศาสนสถานใน
วัฒนธรรมเขมรโบราณหนึ่งในหลายแห่งที่สร้างบนภูเขา วัฒนธรรมเขมร
โบราณนิยมสร้างศาสนสถานบนภูเขา เนื่องจากเชื่อว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์
อันเป็นที่ประทับของเทพเจ้า (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2536ก: [7]; สุภัทรดิศ ดิศกุล
2549: 7) ซึ่งนิยมเรียกว่า “เทวราช” (Devarāja) เทวาลัยบนภูเขาจึงแสดงถึง
ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเทพเจ้า (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2536ข: 132) โดย
อาจรับคติความเชื่อนี้มาจากอินเดียหรือชวา (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 132)
หรืออาจนำความเชื่อพื้นเมืองเรื่องภูเขาเป็นที่สถิตของสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาผนวก
รวมกับความเชื่อของศาสนาฮินดูที่ได้รับจากอินเดีย (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2549:
7; รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง และ ศานติ ภักดีคำ 2557: 40) ดังนั้นการวางแผน
สร้างสิ่งก่อสร้างต่างๆ จึงถูกกำกับด้วยเรื่องของศาสนา (เซเดส์ 2556: 161)

ด้วยเหตุนี้นักวิชาการจึงมักมีความเห็นเกี่ยวกับศาสนสถานบนภูเขาว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์อันเป็นที่ประทับของเทพเจ้า

การตีความดังกล่าวอาศัยกรอบแนวคิดด้านศาสนา ศิลปินหลายหลักกล่าวถึงการประดิษฐาน รูปเคารพบนภูเขา เช่น จารึกปราสาททัพเสียม 2 (เป็นปราสาทที่สร้างบนพื้นที่ราบ) กล่าวถึงการประดิษฐานพระศิวลึงค์รูปพระศิวะและพระเทวีบนภูเขา (ศิลปิน 2529: 58) แต่อาณาจักรเขมรโบราณนั้นเป็นสังคม ที่มีความคิดเรื่องจักรวาลที่สัมพันธ์กับพื้นที่ทางการเมือง (เทย์เลอร์ 2552: 221) ศาสนสถานจึงอาจไม่ได้เป็นเพียงสถานที่สำหรับเทพเจ้าเท่านั้น แต่ยังเป็นสถานที่ซึ่งเกี่ยวข้องกับการเมือง การปกครองและเศรษฐกิจด้วย

กมลเศวต ภัตตาคารย์ (Bhattacharya 1953: 153) และเอ็ม ซี ริคเลฟส์ (Ricklefs 1967: 412) มีความเห็นว่า การสร้างศาสนสถานในพื้นที่ห่างไกลสะท้อนแนวคิดทั้งด้านการเมือง การปกครองและด้านเศรษฐกิจ พระมหากษัตริย์มักพระราชทานที่ดินที่รกร้างในอาณาจักรให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์หรือข้าราชการ เพื่อเป็นการขยายดินแดนและปรับปรุงที่รกร้างให้เป็นพื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่เกษตรกรรม ควบคู่ไปกับการสร้างศาสนสถาน

ประจำตระกูลของเจ้าของที่ดิน นอกจากนี้ศิลาจารึกที่พบจากปราสาทเขมรมักปรากฏรายชื่อข้าราชการตำแหน่งต่างๆ จึงอาจแสดงถึงบทบาทในด้านการบริหารจัดการแผ่นดินด้วย ส่วนเคนเนท ฮอลล์ (Hall 2011) เสนอว่าอาณาจักรเขมรโบราณมีเครือข่ายศาสนสถาน เป็นระบบเศรษฐกิจที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ศาสนสถาน จึงมักพบศิลาจารึกที่ระบุจำนวนสิ่งของหรือผลผลิตที่ต้องบริจาคให้แก่ศาสนสถาน ซึ่งสิ่งของและผลผลิตเหล่านี้จะถูกส่งให้แก่เมืองหลวงหรือศาสนสถานส่วนกลางที่อยู่ในความควบคุมของพระมหากษัตริย์ในรูปแบบของภาษี เพื่อแลกกับสิทธิพิเศษในด้านต่างๆ ของผู้บริจาค

ตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า หากใช้กรอบแนวคิดด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การปกครองของภูมิรัฐศาสตร์ มาพิจารณาร่วมกับตำแหน่งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ หรือความสัมพันธ์กับศาสนสถานและชุมชนใกล้เคียงแล้ว อาจแสดงให้เห็นถึงแนวคิดบางประการเกี่ยวกับการสร้างปราสาทบนภูเขาที่นอกเหนือไปจากการสร้างขึ้นเพื่ออุทิศให้เทพเจ้าเท่านั้น

การศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างปราสาทบนภูเขาในวัฒนธรรมเขมร

การศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างปราสาทบนเขาโล้น จำเป็นต้องศึกษาเปรียบเทียบกับปราสาทในวัฒนธรรมเขมรโบราณที่สร้างบนภูเขา ทั้งในราชอาณาจักรกัมพูชา สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวและราชอาณาจักรไทย ที่มีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 เพื่อพิจารณาว่าการสร้างปราสาทบนภูเขานั้นสะท้อนแนวคิดในด้านใดบ้าง

1. สมัยก่อนเมืองพระนคร

1.1 ปราสาทอาศรมมหาฤๅษี (Ashram Maha Rosei)

ราชอาณาจักรกัมพูชา สร้างในช่วงต้น พุทธศตวรรษที่ 12 ตั้งอยู่บนภูเขาพนมตา (Phnom Da / Phnom Dā) ห่างจากเมืองอังกอร์บอเรีย (Angkor

Borei) ซึ่งเป็นศูนย์กลางการปกครองของอาณาจักรฟูนัน (Funan) ประมาณ 3 กิโลเมตร จึงสันนิษฐานว่าภูเขาลูกนี้เป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน เมืองอังกอร์บอเรียและภูเขาพนมดาตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำบาสัก (Bassac) ประมาณ 8 กิโลเมตร จึงสามารถใช้ลำน้ำนี้ติดต่อกับเมืองออกแก้ว (Oc-èò) อันเป็นเมืองท่าสำคัญของอาณาจักรฟูนัน (Jacques & Lafond 2007: 57) ดังนั้นภูเขาที่สูง 44 เมตรจากพื้นราบลูกนี้จึงอาจเป็นจุดสังเกตในเส้นทางติดต่อทางเรือบนแม่น้ำบาสักด้วย

1.2 ปราสาทวัดพู (Vat Phou) สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว สร้างประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 ในรัชกาลพระเจ้าภวรมันที่ 1 (ครองราชย์ พ.ศ. 1141 - 1154) พร้อมๆ กับเมืองเศรษฐปุระ (Çreṣṭhapura / Sreṣṭhapura) ศูนย์กลางการปกครองของอาณาจักรเงินล่า (Zhēnlà) ในระยะแรก (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2549: 150) ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขงห่างจากวัดพูประมาณ 5 กิโลเมตร ดังนั้นปราสาทวัดพูจึงมีหน้าที่เป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน เนื่องจากบนยอดเขามีศิวิลิ่งค์ธรรมชาติดูเหมือนสวียมภูลิงค์ (Svayambhū liṅga) นอกจากนี้แม่น้ำโขงยังเป็นเส้นทางติดต่อทางน้ำระหว่างเมืองพระนคร (Angkor) กับชุมชนบริเวณภาคใต้ของสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (Lorrillard 2014: 212) อีกทั้งยังพบแนวถนนดินไปยังเมืองพระนครด้วย (Santoni et al. 2017: 1) ภูเขาลูกนี้จึงอาจเป็นจุดสังเกตของทั้งนักเดินเรือและผู้ใช้ถนนเส้นนี้ เนื่องจากยอดสูงสุดมีความสูงกว่าพื้นที่โดยรอบกว่า 900 เมตร

1.3 ปราสาทเขาน้อยและปราสาทเขารัง จังหวัดสระแก้ว ราชอาณาจักรไทย ตั้งอยู่บนภูเขาลูกโตคือเขาน้อยและเขารังซึ่งสูงจากพื้นดิน 60 และ 50 เมตรตามลำดับ อยู่ห่างกันประมาณ 13 กิโลเมตร สร้างในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12 (ศิลาจารึก 2559: 74 - 80) ในรัชกาลพระเจ้าภวรมันที่ 2 (ครองราชย์พ.ศ. 1171 - 1198) แห่งราชอาณาจักร

กัมพูชา ไม่ไกลจากเขาน้อยพบจารึกที่มีอายุร่วมสมัยกันอีก 1 หลัก (ศิลาจารึก 2559: 133 - 136) จึงสันนิษฐานว่าปราสาททั้ง 2 แห่งน่าจะเป็น **ศูนย์กลางชุมชน** โดยแบ่งเป็นชุมชนของผู้ที่นับถือศาสนาฮินดูที่ปราสาทเขาน้อย และผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาที่ปราสาทเขารัง (ทรงธรรม ปานสกุน 2548: 74 - 75) ปราสาทเขาน้อยยังคงเป็นศูนย์กลางของชุมชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 - 18 ด้วย เนื่องจากพบปราสาทขนาดเล็กกระจายตัวรอบภูเขา (วีณา มุลมงคล 2554: 223 - 226)

2. สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อ

2.1 ปราสาทพระอารามโรงเงิน (Preah Aram Rong Chen) ราชอาณาจักรกัมพูชา สันนิษฐานว่าสร้างในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 (ครองราชย์พ.ศ.1313 - 1393) เพื่อ **ประดิษฐานพระเทวราช** (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2549: 167) ปราสาทตั้งอยู่บนที่ราบสูงบนเขาพนมกุเลน (Phnom Kulen) หรือมหันดรบรรพต (Mahendraparvata) ที่มีความสูงจากพื้นที่ราบด้านล่างประมาณ 300 - 400 เมตร จากการสำรวจพบสิ่งก่อสร้างที่สันนิษฐานว่าเป็นพระราชวัง คันดินบังคัมบ้า สระน้ำ (Chevance et al 2019) แสดงให้เห็นว่านอกจากปราสาทพระอารามโรงเงินจะเป็นปราสาทสำหรับประดิษฐานพระเทวราชแล้วยังเป็น **ศูนย์กลางการปกครอง** ไปพร้อมๆ กันด้วย (เชษฐ ติงสัญชิต 2565: 212)

3. สมัยเมืองพระนคร

3.1 ปราสาทพนมบาแค็ง (Phnom Bakheng) ราชอาณาจักรกัมพูชา สร้างในพุทธศตวรรษที่ 15 บนภูเขาพนมบาแค็งซึ่งสูง 67 เมตรจากพื้นราบ พระเจ้าโยศวรมันที่ 1 (ครองราชย์พ.ศ.1432 - 1460) มีพระราชดำริในการสร้างปราสาทบนภูเขาให้เป็น **ศูนย์กลางการปกครอง** ของเมืองยโสธรปุระ (Yaçodharapura / Yaśodharapura) หรือเมืองพระนคร (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2549: 173 - 174) ดังเห็นได้จากการสร้างคูน้ำคันดินล้อมรอบภูเขา

นอกจากนี้ยังสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระเทวราชประจำรัชกาลอีกด้วย

3.2 ปราสาทพนมกรอม (Phnom Krom) ราชอาณาจักรกัมพูชา สร้างในพุทธศตวรรษที่ 15 รัชกาลพระเจ้าไชยเชษฐาที่ 1 (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2549: 174) ตั้งอยู่ทางใต้ของเมืองพระนครไปตามแม่น้ำเสียมเรียบห่างจาก โตนเลสาบ (ตื๋วนเลสาบ / ทนเลสาบ / Tonle Sap) ประมาณ 5 กิโลเมตร เนื่องด้วยมีความสูง 120 เมตรจากพื้นที่โดยรอบ ภูเขาภูเขานี้จึงอาจเป็นจุดสังเกตจุดหนึ่งของผู้ที่เดินทางโดยเรือจากแม่น้ำโขง เข้าสู่โตนเลสาบและ เมืองพระนครทางลำน้ำสายนี้

3.3 ปราสาทพนมบก (Phnom Bok) ราชอาณาจักรกัมพูชา สร้างในพุทธศตวรรษที่ 15 รัชกาล พระเจ้าไชยเชษฐาที่ 1 (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2549: 174) ปราสาทแห่งนี้ตั้งอยู่บนภูเขาที่สูงจากพื้นที่โดยรอบ 130 เมตร ทางด้านตะวันออกของเมืองพระนคร จึงอาจเป็นจุดสังเกตในเส้นทางจาก เมืองพระนครไปยังชุมชน ทางตะวันออกเฉียงเหนือที่วัดพู ดังปรากฏแนว ถนนดินห่างจากปราสาทพนมบกไปทางใต้ประมาณ 4 กิโลเมตร เส้นทาง ออกจากเมืองพระนครไปทางตะวันออกนี้เป็นเส้นทางที่สำคัญและมีการ ใช้งานต่อเนื่อง ทำให้พบชุมชนหลายอายุสมัย (Jacques & Lafond 2007: 108) รวมถึงสะพานข้ามลำน้ำและ ‘บ้านมีไฟ’ (วหุณิคุหะ - ใช้เป็นที่พักคน เดินทาง) ตลอดเส้นทาง (Hendrickson 2010)

3.4 ปราสาทเขาพระวิหาร (Preah Vihear) ราชอาณาจักร กัมพูชา สร้างในพุทธศตวรรษที่ 16 รัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ตั้งอยู่บน หน้าผาของเทือกเขาพนมดงรัก สูงกว่าพื้นราบประมาณ 500 เมตร บริเวณนี้ เป็นช่องเขาที่เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างชุมชนเชิงเขาพนมดงรักใน ราชอาณาจักรกัมพูชากับชุมชน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย นอกจากนี้ ยังเป็นปราสาท 1 ใน 4 แห่ง ซึ่งพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้ สร้างขึ้น (Jacques & Lafond 2007: 141) เพื่อเป็นศูนย์กลางการปกครอง

พื้นที่ทั้ง 4 ด้านของเมืองพระนคร โดยโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายศิวิลิ่งจากวัดพุมาประดิษฐาน ณ ที่นี้ แสดงถึงการย้ายอำนาจศูนย์กลาง การปกครองทางเหนือของราชอาณาจักรกัมพูชาจากบริเวณวัดพูมาอยู่บริเวณนี้ด้วย (ศานติภักดีคำ 2554: 18) สอดคล้องกับการพบศาสนสถานและร่องรอยชุมชนหลายแห่งโดยรอบ จึงเชื่อได้ว่าปราสาทเขาพระวิหารสร้างขึ้นเพื่อเป็น **ศูนย์กลางชุมชน**บริเวณเทือกเขาพนมดงรัก (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2536ข: 597; ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 132) เพื่อ **ควบคุมเส้นทางติดต่อ**ผ่านช่องเขา ระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยและที่ราบเชิงเขาในราชอาณาจักรกัมพูชา (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2536ข: 37 - 38)

3.5 ปราสาทพนมจิสอร์ (Phnom Chisor) ราชอาณาจักรกัมพูชา พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างปราสาทบนภูเขาที่สูง 120 เมตร จากพื้นดินทางตอนใต้ของเมืองพระนคร (Jacques & Lafond 2007: 145) เพื่อเป็นศูนย์กลางการปกครองบริเวณนี้ บริเวณเชิงเขามีบาราย (หรือบารายณ์) ประจำศาสนสถาน ปัจจุบันเรียกว่าโตนเล-อม (ตวันเล-อม / Tonle Om) ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของภูเขาปรากฏคันดินของบารายขนาดใหญ่ กว้าง 600 เมตร ยาว 1,800 เมตร หรือสัดส่วน 1:3 อันเป็นคุณลักษณะของบารายประจำเมืองหลวงหรือเมืองขนาดใหญ่ (Kummu 2009: 1416) ดังนั้นปราสาทพนมจิสอร์จึงเป็นปราสาท บนภูเขาที่สร้างขึ้นเพื่อเป็น **ศูนย์กลางของชุมชน**ในบริเวณตอนใต้ของราชอาณาจักรกัมพูชา

3.6 ปราสาทช่องสระแจง จังหวัดสระแก้ว ราชอาณาจักรไทย ตั้งอยู่บริเวณช่องเขาของเทือกเขาสันกำแพง มีความสูงจากพื้นที่ราบด้านล่าง ประมาณ 100 เมตร พบศิลาจารึกของพระเจ้ามเหศวรธรรมัน (ครองราชย์ พ.ศ. 1141 - 1154) (ศิลาจารึก 2559: 122 - 125) จึงสันนิษฐานว่าช่องเขานี้คงเป็น **เส้นทางติดต่อ**ระหว่างชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับชุมชนบริเวณที่ราบเชิงเขาในภาคตะวันออกบริเวณจังหวัดสระแก้วและปราจีนบุรี

เนื่องจากพบศิลาจารึกของพระเจ้ามเหศวรรมันหลายหลักบริเวณตอนล่างของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ทรงธรรม ปานสกุณ และคณะ 2556: 98 - 99) อย่างไรก็ตามรูปแบบศิลปกรรมของปราสาทช่องสระแจงอาจกำหนดอายุได้ในช่วงสมัยศิลปะเขมรแบบบาปวน โดยเฉพาะอยู่ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 17 (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2547: 20) สอดคล้องกับการพบศาสนสถานที่มีอายุในช่วงเวลานี้ทั้งบนที่ราบสูง เช่น ปราสาทหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ และที่ราบเชิงเขา เช่น ปราสาทเขาโล้น จังหวัดสระแก้ว จึงสันนิษฐานว่าเส้นทางช่องสระแจงนี้คงจะมีการใช้งานในช่วงระยะเวลานี้ด้วย

3.7 ปราสาทปลายบัด จังหวัดบุรีรัมย์ ราชอาณาจักรไทย ประกอบด้วย ปราสาทปลายบัด 2 สร้างใน พุทธศตวรรษที่ 15 (ศิลาจารึก 2565: 55 - 63) และปราสาทปลายบัด 1 ที่สร้างในพุทธศตวรรษที่ 16 เขาปลายบัดตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์ ระยะห่างประมาณ 2 กิโลเมตร ปราสาทเมืองต่ำเป็นชุมชนขนาดใหญ่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ดังนั้นในช่วงระยะเวลานี้เขาปลายบัดจึงถือว่าเป็น**ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน**บริเวณปราสาทเมืองต่ำ (ฮาตา สุทธิธรรม 2544: 233) นอกจากนี้ เขาปลายบัดยังตั้งอยู่ในเส้นทางจากเมืองพระนครสู่เมืองพิมายในจังหวัดนครราชสีมา (Hendrickson 2010) ดังปรากฏ ‘บ้านมีไฟ’ หลังหนึ่งคือปราสาทบ้านบุ จังหวัดบุรีรัมย์ อยู่ไม่ไกลจากที่นี่ ด้วยความสูงจากพื้นดินกว่า 95 เมตร ทำให้เขาปลายบัดสามารถใช้เป็น**จุดสังเกต**ของนักเดินทางได้ด้วย

3.8 ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ราชอาณาจักรไทย ตั้งอยู่บนปากปล่องภูเขาไฟที่ดับแล้ว สร้างในพุทธศตวรรษที่ 17 แต่พบสิ่งก่อสร้างและจารึกที่มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 - 18 ด้วย การพบศิลาจารึกกล่าวสรรเสริญนเรนทราทิตยซึ่งมีความใกล้ชิดกับพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (ครองราชย์

พ.ศ. 1656 - 1693) ประกอบกับโดยรอบภูเขาพาศาสนสถานหลายแห่ง จึงสันนิษฐานว่าปราสาทพนมรุ้งสร้างขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2536ก: 372; สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ 2543: 112; ปรียานุช จุมพรม 2548, 246 - 247) นอกจากนี้เขาพนมรุ้งยังตั้งอยู่ในเส้นทางติดต่อระหว่างเมืองพระนครกับเมืองพิมาย ซึ่งเป็นเส้นทางสำคัญที่มีการใช้งานในพุทธศตวรรษที่ 18 ด้วย ประจักษ์พยานคือปรากฏสิ่งก่อสร้างที่เรียกว่า ‘บ้านมีไฟ’ หลายแห่งในเส้นทางนี้ (Hendrickson 2010) ดังนั้นเขาพนมรุ้งซึ่งมีความสูงจากพื้นที่โดยรอบประมาณ 190 เมตร จึงน่าจะเป็นจุดสังเกตของนักเดินทางด้วย

3.9 ปราสาทตาเมือนธม จังหวัดสุรินทร์ ราชอาณาจักรไทย สร้างในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 17 (รุ่งโรจน์ธรรมรุ่งเรือง 2548: 119) ในบริเวณสันเขาของเทือกเขาพนมดงรัก ซึ่งแคบกว่าบริเวณอื่นๆ แสดงให้เห็นว่าเป็นปราสาทที่ตั้งอยู่ในเส้นทางติดต่อระหว่างชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของราชอาณาจักรไทยและชุมชนเชิงเขาพนมดงรักในราชอาณาจักรกัมพูชา (ธาดา สุทธิธรรม 2544: 237) ซึ่งยืนยันได้ด้วยการพบ ‘บ้านมีไฟ’ คือปราสาทตาเมือน และ อาโรคยศาลา / โรงพยาบาล คือปราสาทตาเมือนโต้ง ในบริเวณเดียวกัน แสดงถึงความสำคัญของเส้นทางที่มีการใช้งานใน พุทธศตวรรษที่ 18 เนื่องจากเป็นช่องเขาที่สามารถเดินทางจากเมืองพระนครไปยังเมืองพิมายได้ในระยะทางที่ใกล้ที่สุด ประกอบกับบริเวณปราสาทมีความสูงจากที่ราบด้านล่างประมาณ 100 เมตรเท่านั้น

4. สรุปแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างปราสาทบฏเขาในวัฒนธรรมเขมรโบราณ

การศึกษาปราสาทที่สร้างบฏเขาในวัฒนธรรมเขมรโบราณ (ตารางที่ 1) ทำให้สามารถสรุปแนวคิดการสร้างปราสาทบฏเขานอกเหนือจากการสร้างเพื่อให้เป็นที่ประทับของเทพเจ้า ได้ 4 แนวคิด ดังนี้

1. ปราสาทสร้างเพื่อประดิษฐานพระเทวราช ได้แก่ ปราสาทพระอารามโรงเงินและปราสาท พนมบาแค็ง ปราสาทกลุ่มนี้พบเฉพาะสมัยเมืองพระนครเท่านั้น เป็นศาสนบรรพตประจำรัชกาล

2. ปราสาทสร้างเพื่อเป็นศูนย์กลางการปกครอง ทั้งในระดับอาณาจักร หรือระดับรองลงมา ได้แก่ ปราสาทเขาน้อย ปราสาทเขารัง ปราสาทพระอารามโรงเงิน ปราสาทพนมบาแค็ง ปราสาทเขาพระวิหาร ปราสาทพนมจิสอร์ ปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทในกลุ่มนี้มักสร้างบฏเขา ลูกโดด พบศาสนสถานขนาดเล็กกว่า รวมถึงระบบชลประทานและชุมชนกระจายตัวโดยรอบ อาจมีคูน้ำคันดินล้อมรอบภูเขาด้วย การสร้างปราสาทบฏเขาเพื่อเป็นศูนย์กลางการปกครองหรือศูนย์กลางชุมชนนั้นเริ่มพบมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร (Pre-angkorian Period) แต่แนวคิดนี้เด่นชัดขึ้นหลังจากการสถาปนาลัทธิเทวราช กล่าวคือเมื่อมีการประดิษฐานพระเทวราชบนภูเขาตามคติความเชื่อศูนย์กลางจักรวาลของศาสนาฮินดูนั้น พระมหากษัตริย์และพราหมณ์จึงต้องประทับอยู่ ณ พื้นที่บริเวณภูเขาเพื่อบริหารราชการแผ่นดินและดูแลรักษาพระเทวราช ภูเขาที่เป็นสัญลักษณ์แทนศูนย์กลางจักรวาลจึงกลายเป็นศูนย์กลางการปกครองไปด้วย

3. ปราสาทสร้างเพื่อเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ประจำเมืองหรือชุมชน ได้แก่ ปราสาทอาศรมมหาฤๅษี ปราสาทวัดพู ปราสาทปลายบัด ปราสาทกลุ่มนี้ตั้งอยู่ไม่ไกลกับศูนย์กลางการปกครองทั้งในระดับอาณาจักรหรือระดับรองลงมา แนวคิดเกี่ยวกับภูเขาศักดิ์สิทธิ์ประจำเมืองนี้น่าจะเกิดจาก

การนำความเชื่อทางศาสนาจากอินเดียและ/หรือชวามาสมาพันธ์กับความเชื่อท้องถิ่นเกี่ยวกับการนับถือภูเขา โดยพบมาตั้งแต่อาณาจักรฟูนันส่งต่อมาถึงราชอาณาจักรกัมพูชาสมัยก่อนเมืองพระนครและสมัยเมืองพระนคร (Angkorian Period)

4. ปราสาทสร้างเพื่อควบคุมเส้นทาง กล่าวคือตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นจุดสังเกตหรือจุดเฝ้าระวังในเส้นทางติดต่อระหว่างดินแดนในอาณาจักร ได้แก่ ปราสาทอาศรมมหาฤๅษี ปราสาทวัดพู ปราสาทพนมกรอม ปราสาทพนมบก ปราสาทเขาพระวิหาร ปราสาทช่องสระแจง ปราสาทปลายบัด ปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทกลุ่มนี้สร้างบนภูเขาสูงโดดที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากเส้นทางเดินทาง ทั้งทางน้ำและทางบก โดยอาศัยความสูงของภูเขาเป็นจุดสังเกตหรือจุดเฝ้าระวัง และสร้างปราสาท ณ บริเวณช่องเขาของเทือกเขาขนาดใหญ่ที่ใช้เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างพื้นที่

แนวคิดการสร้างปราสาทเขาโล้น

เมื่อนำแนวคิดการสร้างปราสาทบนภูเขาในวัฒนธรรมเขมรโบราณมาพิจารณาพร้อมกับตำแหน่งที่ตั้งและหลักฐานทางโบราณคดีซึ่งพบที่ปราสาทเขาโล้นและบริเวณใกล้เคียงนั้น สามารถสันนิษฐานแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างปราสาทเขาโล้นได้ดังนี้

ปราสาทเขาโล้นตั้งอยู่บริเวณเชิงเทือกเขาสันกำแพงซึ่งเป็นต้นกำเนิดของลำน้ำหลายสาย จึงเป็นแหล่งสะสมของตะกอนที่ถูกพัดพามาตามกระแสน้ำ ทำให้มีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอต่อการตั้งถิ่นฐาน ดังพบการอยู่อาศัยในบริเวณนี้มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ในสมัยเหล็ก ชุมชนเหล่านี้เป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้วัฒนธรรมเขมรโบราณเลือกตั้งถิ่นฐานในเวลาต่อมา (ภาพที่ 1) ดังพบศาสนสถานอย่างน้อย 10 แห่ง (สำนักโบราณคดีและ

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ 2542; เป็นภัสร์ ศรีสุวิธานนท์ 2565) ในระยะ 5 กิโลเมตรจากปราสาทเขาลี้น ส่วนใหญ่กำหนดอายุจากรูปแบบแผนผังได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 - 17 ทั้งหมดมีขนาดเล็กกว่าปราสาทเขาลี้นอย่างเห็นได้ชัด จึงน่าจะเป็นปราสาทที่มีความสำคัญน้อยกว่า สอดคล้องกับการพบจารึกชื่อของข้าราชการชั้นผู้น้อยคือวาทิศิตรที่ปราสาทโคกบัลลังก์ (ศิลาจารึก 2565: 250) ปราสาทเหล่านี้จึงอาจอยู่ในการควบคุมดูแลของศรีสมรวิวรรมัน ข้าราชการระดับสูงผู้สร้างปราสาทเขาลี้น¹ นอกจากนี้บริเวณ เขิงเขาลี้นมีสระน้ำขนาดกว้างและยาวประมาณ 60 เมตร มีบารายขนาดกว้าง 360 เมตร ยาว 740 เมตร และแนวคันดินบังคับน้ำให้ไหลเข้าสู่บาราย ยาวกว่า 1.3 กิโลเมตร (ภาพที่ 2) แสดงถึงการบริหารจัดการน้ำเพื่อรองรับประชากรจำนวนมาก การขุดค้นทางโบราณคดีพบโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันบริเวณเขิงเขาค้วย (สำนักศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี 2561: 88) จึงสันนิษฐานว่าการสร้างปราสาทเขาลี้นนั้น มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นศูนย์กลางชุมชนบริเวณที่ราบตามแนวภูเขาสันกำแพง

ปราสาทเขาลี้นตั้งอยู่ห่างจากช่องสระแจงประมาณ 14 กิโลเมตร ช่องสระแจงเป็นเส้นทางติดต่อ ข้ามพื้นที่ระหว่างชุมชนที่ราบสูงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและที่ราบลุ่มเขิงเขาในภาคตะวันออก (ภาพที่ 3) เขาลี้นจึงเป็นได้ทั้งจุดแวะพักก่อนขึ้น-ลงช่องเขา และ/หรือเป็นจุดสังเกตของนักเดินทาง นอกจากนี้เขาลี้นตั้งอยู่ระหว่างห้วยยางและลำสะโตน ซึ่งไหลไปทางตะวันออกเข้าสู่ราชอาณาจักรกัมพูชาบริเวณใกล้เคียงกับปราสาทบันทายฉมาร์ (Banteay Chhmar) และมีห้วยตะเคียนไหลไปทาง

¹ ศิลาจารึกปราสาทเขาลี้นในพ.ศ.1550 ระบุว่าศรีสมรวิวรรมันได้รับพระราชทานราชทินนามจากพระเจ้าสุรยวรมันที่ 1 ให้มีค่าวรมันต่อท้ายนาม (ศิลาจารึก 2565: 205) แสดงถึงการยกฐานะขึ้นเป็นชนชั้นปกครองหรือวรรณกะษัตริย์ (อมรา ศรีสุชาติ 2565: 332) ถึงแม้ว่าจะไม่ได้ระบุบรรดาศักดิ์ของท่าน แต่ศิลาจารึกจากปราสาทวัดบาเสต (Wat Baset) ราชอาณาจักรกัมพูชา พ.ศ.1585 ระบุว่า มีบรรดาศักดิ์เป็นพระกมรตงอัญศรีสมรวิวรรมัน (Coedès 1951: 13)

ใต้ ไม่ไกลจากปราสาทสตักก้อกรม มีศาสนสถานกระจายตัวไปตลอดลำน้ำ
ดังนั้นชุมชนที่ปราสาทเขาโล้นจึงสามารถติดต่อกับชุมชนขนาดใหญ่ที่มี
ความสำคัญทั้งสองแห่งได้ (อานนท์ วันเพ็ญ 2559: 189) ถึงแม้ว่าทั้งสอง
ชุมชนจะสร้างขึ้นภายหลังปราสาทเขาโล้นก็ตาม แต่ก็แสดงให้เห็นว่า
ปราสาทเขาโล้นคงตั้งอยู่ในเครือข่ายเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างชุมชนต่างๆ
ในราชอาณาจักรกัมพูชา

สรุปและข้อเสนอแนะ

ศิลาจารึกปราสาทเขาโล้น กล่าวถึงการประดิษฐานพระศิวลึงค์
รูปพระศิวะและพระเทวี ดังนั้น การสร้างปราสาทเขาโล้นจึงเป็นไปตาม
แนวคิดการจำลองเขาไกลาสอนันเป็นที่สถิตของพระศิวะบนสวรรค์มาไว้บน
โลกมนุษย์ อย่างไรก็ตามหลักฐานทางโบราณคดีรวมถึงการศึกษาด้าน
ภูมิรัฐศาสตร์โบราณ จากการเปรียบเทียบกับศาสนสถานบนภูเขาแห่งอื่นๆ
แสดงให้เห็นว่านอกจากแนวคิดทางด้านศาสนาแล้ว ปราสาทเขาโล้นยัง
ถือว่าเป็นศูนย์กลางการปกครองของชุมชนบริเวณเชิงเขาสันกำแพง ใน
ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งมีความสำคัญเนื่องจากเป็นจุดแวะพักหรือ
จุดสังเกตในเส้นทางติดต่อระหว่างชุมชนบริเวณที่ราบสูงในภาคตะวันออกเฉียง
เหนือกับชุมชนบริเวณที่ราบเชิงเขาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และใน
ราชอาณาจักรกัมพูชา ผ่านช่องสระแจง ปราสาทเขาโล้นจึงไม่ได้สร้างขึ้น
ตามแนวคิดเกี่ยวกับภูเขาศักดิ์สิทธิ์สำหรับเทพเจ้าเท่านั้น แต่ยังคงคำนึงถึง
ประโยชน์ทางการปกครอง การเมือง เศรษฐกิจพร้อมกันไปด้วย

อย่างไรก็ตามการศึกษาทางโบราณคดีเกี่ยวกับวัฒนธรรมเขมร
โบราณในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยยังมีไม่มากนัก หากมีการขุดค้น
โบราณสถานที่ตั้งอยู่ในเครือข่ายเส้นทางติดต่อดังนี้ อาจทำให้สามารถกำหนด
อายุโบราณสถานได้แม่นยำมากขึ้น และสามารถอธิบายสภาพสังคม

การปกครอง การเมือง เศรษฐกิจของราชอาณาจักรกัมพูชาโบราณได้
ชัดเจนยิ่งขึ้น

ภาษาไทย

- คีธ ดับเบิลยู. เทย์เลอร์, 2552. “ราชอาณาจักรยุคเริ่มแรก.” ใน นิโคลาส ทาร์ลิง, บรรณาธิการ. **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ฉบับ кемบริจ** (หน้า 193 – 256). (แปลโดย มัทนา เกษกมล). กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- เชษฐ ติงส์อุชิต, 2565. **ปราสาทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ทรงธรรม ปานสุกณ, 2548. ร่องรอยพระพุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ 17. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเขมรศึกษา มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- ทรงธรรม ปานสุกณ และคณะ, 2566. “จารึกวัดบ้านหนองเสม็ด (K.1588): จารึกพระเจ้ามเหศวรมันพบใหม่ที่ บ้านหนองเสม็ด อำเภอโนนดินแดง จังหวัดบุรีรัมย์.” ใน **ดำรงวิชาการ**. 22 (1): 89 - 110.
- ธาดา สุทธิธรรม, 2544. **ผังเมืองในประเทศไทย: ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรใน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. ขอนแก่น: บริษัท ขอนแก่นพิมพ์พัฒนา.
- ปรียานุช จุมพรม, 2548. การศึกษาพัฒนาการของชุมชนโบราณในวัฒนธรรมเขมรบริเวณรอบเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15 - 18). วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- เป็นภัสสร ศรีสุวิธานนท์, 2565. “โบราณคดีภูมิประวัติจังหวัดสระแก้ว.” ใน **กรมศิลปากร. ปราสาทศักดิ์ก้อกรม: อุทยานประวัติศาสตร์ ฦชายแดนตะวันออกเฉียงใต้** (หน้า 33 - 71). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

- ยอร์ช เซเดส์, 2556. **เมืองพระนคร นครวัด นครธม.** (แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ). พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: ดรีม แคทเซอร์. (ต้นฉบับพิมพ์เมื่อ 2504, ภาษาอังกฤษ)
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2548. **ปราสาทขอมในดินแดนไทย: ความเป็นมา และข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ.** กรุงเทพฯ: มติชน.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง และ ศานติ ภัคดีคำ, 2557. **ศิลปะเขมร.** กรุงเทพฯ: มติชน.
- วีณา มุลมงคล, 2554. การศึกษาพัฒนาการของชุมชนโบราณในวัฒนธรรมเขมร บริเวณรอบปราสาทเขาน้อย อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556. **ศรีศิขเรศวร: ปราสาทพระวิหาร.** กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศานติ ภัคดีคำ, 2554. **ปราสาทพระวิหารของไทยหรือของใครกันแน่.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- ศิลาจารึก, 2529. **จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 17 – 18.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ___, 2559. **จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ อักษรหลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 11 – 14.** พิมพ์ครั้งที่ 2 แก้ไขเพิ่มเติม. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ___, 2565. **จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมโบราณ พุทธศตวรรษที่ 14 – 16.** พิมพ์ครั้งที่ 2 แก้ไขเพิ่มเติม. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, 2542. **ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่มที่ 5: ปราจีนบุรี สระแก้ว.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ___, 2543. **ปราสาทพนมรุ้ง.** พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สำนักศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี, 2560. รายงานการดำเนินงานโบราณคดี
โบราณสถานปราสาทเขาโล้น ตำบล ทพรราช อำเภอตาพระยา
จังหวัดสระแก้ว. ปราจีนบุรี: สำนักศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี.

____, 2561. รายงานการขุดตรวจและขุดแต่งทางโบราณคดีโบราณสถาน
ปราสาทเขาโล้น ตำบลทพรราช อำเภอตาพระยา จังหวัด
สระแก้ว. ปราจีนบุรี: สำนักศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ., 2547. ศิลปะสมัยลพบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ:
มหาวิทยาลัยศิลปากร, ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ
ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลา
อิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร วันอังคารที่ 29
มิถุนายน พุทธศักราช 2547.

____, 2549. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000. พิมพ์ครั้งที่ 4.
กรุงเทพฯ: สามลดา.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว., 2536ก. ปราสาทเขาพนมรุ้ง: ศาสนบรรพตที่
งดงามที่สุดในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน.

____, 2536ข. ปราสาทเขาพระวิหาร: ศาสนบรรพตที่โดดเด่นที่สุดในภาค
พื้นเอเชียอาคเนย์. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

อานนท์ วันเพ็ญ, 2559. การสำรวจและศึกษาปราสาทแบบเขมรตามแนว
ชายแดนไทย - กัมพูชา ในพื้นที่อำเภอโคกสูงและอำเภอตาพระยา
จังหวัดสระแก้ว. เอกสารการศึกษาเฉพาะบุคคลปริญญา ศิลป
ศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.

อมรา ศรีสุชาติ, 2565. “ปัจฉิมบทจรนาสตักก้ออกรม ศัพทานุกรมปวิวรรต.”
ใน กรมศิลปากร. ปราสาทสตักก้ออกรม: อุทยานประวัติศาสตร์ ณ
ชายแดนตะวันออก (หน้า 312 - 339). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ภาษาอังกฤษ

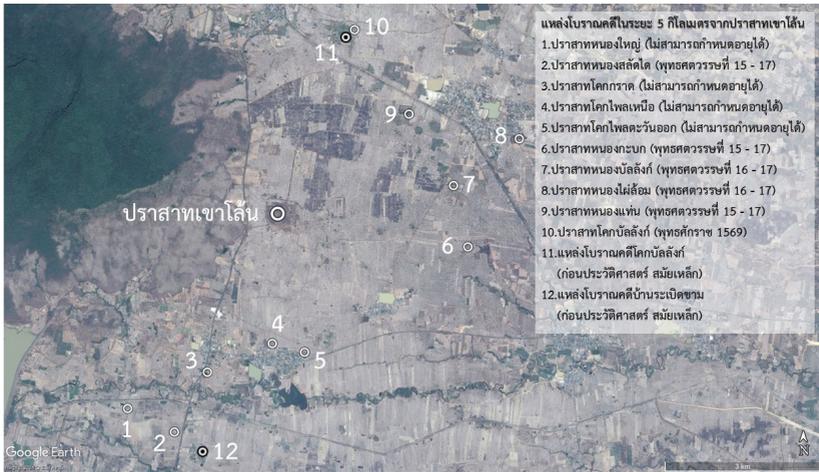
- Bhattacharya, K., 1953. "Some Aspects of Temple Administration in the Ancient Khmer Empire." In **The Indian History Congress**. 16: 153 - 162.
- Chevance, J. et al., 2019. "Mahendraparvata: An early Angkor - period capital defined through airborne laser scanning at Phnom Kulen." In **Antiquity**, 93 (371): 1303 - 1321.
- Cœdès, G., 1951. **Inscriptions du Cambodge Vol. III**. Paris: École française d'Extrême - Orient.
- _____, 1954. **Inscriptions du Cambodge Vol VI**. Paris: École française d'Extrême - Orient.
- Hall, K. R., 2011. **A history of early Southeast Asia: maritime trade and societal development, 100 - 1500**. Maryland: Rowman & Littlefield Publisher, Inc.
- Hendrickson, M., 2010. "Historic routes to Angkor: Development of the Khmer road system (ninth to thirteenth centuries AD) in mainland Southeast Asia." In **Antiquity**. 84: 480 - 496.
- Jacques, C. & Lafond, P., 2007. **The Khmer empire: cities and sanctuaries fifth to the thirteenth centuries**. Bangkok: River Books.
- Kummu, M., 2009. "Water management in Angkor: Human impacts on hydrology and sediment transportation." In **Journal of Environmental Management**. 90 (3): 1413 - 1421.

- Lorrillard, M., 2014. “Pre - Angkorian Communities in the Middle Mekong Valley (Laos and Adjacent Areas).” In Revire, N. & Murphy, S.A., (eds.). **Before Siam: Essays in Art and Archaeology** (pp. 186 - 215). Bangkok: River Books.
- Ricklefs, M.C., 1967. “Land and the Law in the Epigraphy of Tenth - Century Cambodia.” In **The Journal of Asian Studies**. 26, (3): 411 - 420.
- Santoni, M. et al., 2017. **The French archaeological mission and Vat Phou: Research on an exceptional historic site in Laos**. 27 p. hal-03144441.

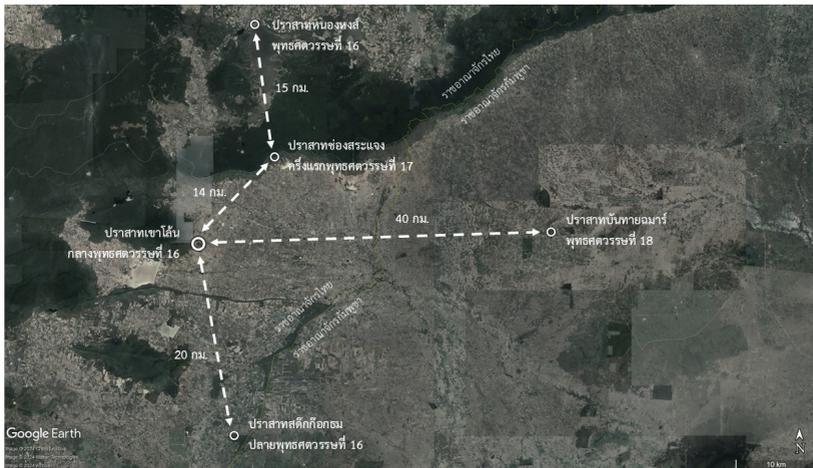
ภาพประกอบ

ภาพที่ 1 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดี
ในระยะ 5 กิโลเมตร จากปราสาทเขาโล้น
ตัดแปลงจาก: Google Earth เมื่อวันที่ 26 กันยายน 2567

ภาพที่ 2 ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณปราสาทเขาโล้นปีพุทธศักราช 2516 แสดงแนวคันดินบังคับน้ำ คันดินบารายและทิศทางการไหลของน้ำเข้าสู่บาราย
ที่มา: กรมแผนที่ทหาร

ภาพที่ 3 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงเส้นทางติดต่อระหว่างชุมชนบริเวณ
ที่ราบเชิงเขาสันกำแพงผ่านช่องสระแจงไปสู่ชุมชนบริเวณที่ราบสูง
ดัดแปลงจาก: Google Earth เมื่อวันที่ 26 กันยายน 2567

ที่	ปราสาท	ลักษณะภูเขา	ความสูงจาก พื้นราบ (เมตร)	ระยะห่างจาก ชุมชน	ระยะห่างจาก เส้นทางติดต่อ
1.	อาศรมมหาฤๅษี	ภูเขาลูกโตด	44	3 กม. (อังกอร์ บอเรีย)	8 กม. (แม่น้ำ บาสัก)
2.	วัดพู	เทือกเขา	900 (ยอด สูงสุด)	3 กม. (เศรษฐกิจ ปุระ)	5 กม. (แม่น้ำ โขงและถนน ดิน)
3.	เขาน้อยและเขาริ่ง	ภูเขาลูกโตด	60 และ 50	เป็นศูนย์กลาง ชุมชน	-
4.	พระอาราม โรงเงิน	ที่ราบสูงบน เทือกเขา	300 - 400	เป็นศูนย์กลาง ชุมชน (ปราสาท และชุมชนอยู่ บนที่ราบสูง)	-
5.	พนมบาเค็ง	ภูเขาลูกโตด	67	เป็นศูนย์กลาง ชุมชน (มีคูน้ำคันดิน ล้อมรอบภูเขา)	เป็นจุดเริ่มต้น ของถนนไปยัง ภูมิภาคต่างๆ
6.	พนมกรอม	ภูเขาลูกโตด	120	14 กม. (เมือง พระนคร)	5 กม. (โตนเล สาบ)
7.	พนมบก	ภูเขาลูกโตด	130	10 กม. (เมือง พระนคร)	4 กม. (ถนน ดิน)
8.	เขาพระวิหาร	ช่องเขาของ เทือกเขา	500	เป็นศูนย์กลาง ชุมชน	ควบคุมช่องเขา

ที่	ปราสาท	ลักษณะภูเขา	ความสูงจากพื้นราบ (เมตร)	ระยะห่างจากชุมชน	ระยะห่างจากเส้นทางติดต่อ
9.	พนมจิสอร์	ภูเขาลูกโดด	120	เป็นศูนย์กลางชุมชน	-
10.	ช่องสระแจง	ช่องเขาของเทือกเขา	100	-	ควบคุมช่องเขา
11.	ปลายบัต	ภูเขาลูกโดด	95	2 กม. (เมืองต่ำ)	5 กม. (บ้านมีไฟ ในเส้นทางเมืองพระนคร - เมืองพิมาย)
12.	พนมรุ้ง	ภูเขาลูกโดด	190	เป็นศูนย์กลางชุมชน	2 กม. (บ้านมีไฟ ในเส้นทางเมืองพระนคร - เมืองพิมาย)
13.	ตาเมื่อนม	ช่องเขาของเทือกเขา	100	เป็นศูนย์กลางชุมชน	ควบคุมช่องเขา
14.	เขาไลน์	ภูเขาลูกโดด	30	เป็นศูนย์กลางชุมชน	14 กม. (ช่องสระแจง)

ตารางที่ 1 ตารางสรุปข้อมูลของปราสาทในวัฒนธรรมเขมรโบราณ
ที่สร้างบนภูเขา